

Çocukların Gözünden Ayıp Kavramsallaştırmasının ve İlgili Ahlaki Duyguların Sosyal Alan Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi

Canan Çelikadam¹, Sercan Balım², Büşra Eylem Aktaş³, Bahar Aykaç⁴, Mehmet Karasu⁵, Sevim Cesur⁶

Çelikadam, C., Balım, S., Aktaş, B., Aykaç, B., Karasu, M. ve Cesur, S. (2023). Çocukların gözünden ayıp kavramsallaştırmasının ve ilgili ahlaki duyguların sosyal alan kuramı çerçevesinde incelenmesi. *Nesne*, 11(27), 117-138. DOI: 10.7816/nesne-11-27-08

Anahtar kelimeler

“ayıp”, ahlak, Sosyal Alan Kuramı, ahlaki alan, uzlaşım alan, ahlaki duygular

Keywords

“ayıp”, morality, Social Domain Theory, moral domain, conventional moral emotions

Öz

Bu çalışmanın amacı Türkçede farklı bağlamlarda sıkça kullanılan fakat psikoloji alan yazınında yeterince incelenmemiş ayıp kavramının çocukluk döneminde nasıl kavramsallaştırıldığını keşifsel olarak incelemektir. Bu amaçla ayıp kavramının Turiel’in (1983) Sosyal Alan Kuramı çerçevesinde hangi sosyal alan bağlamında daha fazla tanımlandığı ve hangi duygularla ilişkili olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın örneklemini Türkiye’nin farklı bölgelerinde yaşayan 7 ile 15 yaş aralığındaki ($Ort= 10.12$, $SS= 1.55$) 63 kadın ve 62 erkek olmak üzere toplam 125 çocuk oluşturmaktadır. Çocuklarla yapılan görüşmelerde açık uçlu sorulan sorulardan elde edilen bulgulara göre çocukların ayıp kavramını hem ahlaki hem de uzlaşım alanlarında değerlendirdikleri; bu değerlendirmeleri daha çok ‘zarar verme /zarardan kaçınma’ ve ‘erdemli olmayan davranışlar’ ile ‘toplumsal kuralların ihlal edilmesi’ ve ‘cinsel ihlaller ve çıplaklık’ üzerinden ifade ettikleri görülmektedir. Ayıp olarak değerlendirilen durum ve davranışlara ahlaki alanda daha çok öfke ve utanç duygularının, uzlaşım alanı ise daha çok tikslenme duygusunun eşlik ettiği görülmektedir. Sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çocuklar için ayıp kavramının yazılı olmayan kurallar gibi işleyen, kişilerarası ilişkileri ve sosyal düzeni sürdürmeye yarayan; öfke, utanç, suçluluk ve tikslenme gibi duygularla yakından ilişkili bir kavram olduğu görülmektedir.

The Examination of “Ayıp” Conceptualization From Children’s Perspective and Related Moral Emotions Within The Frame of Social Domain Theory

Abstract

The aim of this study is to exploratively examine of how the concept of “ayıp”, which is frequently used in different contexts in Turkish but has not been sufficiently studied in psychology literature, is conceptualized in childhood. For this purpose, it has been tried to reveal that in which social domain the concept of “ayıp” is defined within the framework of Turiel’s Social Domain Theory and which emotions it is related to. The sample consists of 125 children, 63 girls and 62 boys, the ages between 7 and 15 ($M= 10.12$, $SD= 1.55$) living in different regions of Turkey. According to the results of the open-ended questions the children evaluate the concept of “ayıp” in both moral and conventional domains, and they express these evaluations mostly through harm/ avoidance of harm, unvirtuous behaviours, violation of social rules, sexual violations and nudity. The situations and behaviours that are considered as “ayıp” are accompanied by more anger and shame in the moral domain, and more disgust in the conventional domain. When the results are evaluated as a whole, it is seen that “ayıp” for children works like unwritten rules and serves to maintain interpersonal relations and social order and is closely related to emotions such as anger, shame, guilt and disgust.

Makale Bilgisi

Geliş tarihi: 5 Kasım 2022
Düzeltilme tarihi: 2 Ocak 2023
Kabul tarihi: 23 Şubat 2023

Yazar Notu: Bu çalışma İstanbul Üniversitesi tarafından desteklenmiştir (BAP No: SBA-2019-33686). Katkıları için Adila CHEGIROVA’ya teşekkür ederiz.

DOI: 10.7816/nesne-11-27-08

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Doktora Programı, canan.celikadam(at)istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1844- 7033

²Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, sercan.balim(at)btu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7161-5593

³Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, busra.aktas1(at)medipol.edu.tr, ORCID:0000-0002-0125-7903

⁴Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Doktora Programı, bahar.aykac(at)ogr.iu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6509-5042

⁵Arş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, karasumehmet(at)yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6620-2807

⁶Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, cesur(at)istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4038-0592

Ayıp, Türkçede en sık kullanılan kelimelerden birisidir ve kullanımının geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Nazım Hikmet'in (2016) çok bilinen şiirinde “*Tahir olmak da ayıp değil Zühre olmak da*” dizelerinde ayıbın taşıdığı anlam, “*Bu memlekette kızlar için ayıp olmayan ne var acaba?*” cümlesinde Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın (1910, 2019) toplumsal bir soruna işaret ederken kullandığı anlamdan farklıdır. Sözlük anlamına bakıldığında ise ayıp kavramı Arapça “yb” kökünden gelmektedir ve bu köken “kusur” anlamı taşımaktadır (Nişanyan, 2022). Türk Dil Kurumu'nun (2021) ayıp tanımında ise hem ahlak göndermesine hem utanma duygusuna hem de duruma veya davranışa dair yapılan bir sınıflandırmaya atıf söz konusudur: “Toplumun ahlak kurallarına aykırı olan, utanılacak durum veya davranış”. Tanımın içinde yer alan bu üç öge, ayıp olan bir davranış veya durumun duygulanım oluşturabileceğine ve ahlaki kapsamda değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Ahlak psikolojisi alan yazınındaki çalışmaların büyük kısmı İngilizce konuşan ülkelerden gelen katılımcılarla gerçekleştirildiğinden (örn., Ellemers ve ark., 2019) bu noktada ayıp kavramının İngilizce karşılığına da değinmek yerinde olacaktır. Ayıp kelimesi, İngilizcede “shame” veya “disgrace” ile ifade edilmektedir, dolayısıyla kavramdaki vurgu çoğunlukla davranış veya durumlardan ziyade duygular üzerindedir.

Tanımlarda görüldüğü üzere sosyal hayatımızın farklı noktalarına sızan ayıp yalnızca yetişkinler için değil, çocukların sosyalleşme süreçleri için de önemli bir yere sahiptir. Çocuklar sosyalleşme süreçlerinde ilk yetişkin figürleri olan anne-babalarından ya da bakım verenlerinden “*çok ayıp!*” uyarısını işiterek büyürken, ayıp kavramı sosyalleşmeye ilişkin normlara uygun davranışları veya normların ihlalden uzaklaşmaları için onlara bir tür rehberlik etmektedir. Öte yandan ayıp kavramının gündelik hayattaki sık kullanımına rağmen, bu kavramın tarihin her döneminde var olmadığı, çocukluk kavramının ortaya çıkmasıyla kesişen bir dönemde, oldukça yakın geçmişte ortaya çıktığı öne sürülmektedir (Postman, 1995). Postman Çocukluğun Yok Oluşu (1995) adlı kitabında çocukluk döneminden bahsetmek için ayıp³ kavramının kaçınılmaz önemini vurgulamış ve ayıp fikrinin yokluğuyla çocukluğun yokluğunu eş değer görmüştür. Sözü edilen eserde yazar, Orta Çağ'da yetişkinlik yaşamı ve çocukluk yaşantısının iç içe geçmesiyle Orta Çağ'ın çocuklar için ayıbın olmadığı bir dönem olduğunu belirtmiştir. Postman'a göre, matbaanın ortaya çıkışı sonrası bilginin kolayca yayılması toplumsal yaşamı derinden etkilemiş ve özel/kamusal alan ayrımının gerekliliği doğmuştur. Bu süreçte çocuklarla yetişkinler arasında paylaşılan konulara sınır koyma ihtiyacı hissedilmiştir ve ayıp fikri bu sınırı sağlamada işlevsel bir rol oynamıştır. Buna göre cinsel ilişkiler, para, şiddet, ölüm, hastalık gibi konular çocuklardan saklanmış, onların yanlarında bazı sözcüklerin ya da belirli konuların konuşulmaması da gündelik hayatın parçası olmaya başlamıştır.

Benzer bir şekilde Türkiye'de çocukluğun tarihini ele alan Onur (2012), Osmanlı döneminde çocukların ayıp olarak algılanan davranışlarına eğilmiştir. Osmanlı'da çocukluğun nasıl ele alındığına dair incelemeler, Tanzimat dönemine kadar çocukluğun üzerinde hemen hemen hiç durulmadığını ve bu döneme kadar çocukların küçük yetişkinler olarak görüldüğünü ortaya koymuştur (Öztan, 2009). Bu yönüyle matbaanın ortaya çıkışı ve kentleşmenin hızlanmasına bağlı olarak çocukluk dönemi ve ayıp kavramının toplumda yer edindiğini savunan Postman'ın (1995) görüşüne paralel olarak, Osmanlı toplumunda da çocuklara özgü alan ayrımı ile onların yaşam içindeki sınırlarını çizecek ayıp fikrinin daha çok modernleşme süreciyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Onur (2012), Osmanlı toplumunda çocukların büyüklerinin yanında oturması, onlara dokunması gibi saygısızlık sayılan bazı davranışlarının ayıp olarak görüldüğüne değinmiştir. Ancak bu çalışmalar ayıpla ilgili kavramsallaştırmanın çocuklar tarafından nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin kanıtlar sunmamaktadır.

³ Postman, çalışmanın orijinalinde “shame” kavramını kullanmıştır ve “shame” kavramı kitabın Türkçesinde “ayıp” olarak yer almıştır.

Alan yazın incelendiğinde, görüldüğü kadarıyla psikolojik bir değişken olarak ayıp kavramını irdeleyen güncel tek çalışma Mirdal (2006) tarafından yetişkinlerle gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Türkiye’den Danimarka’ya göç eden kadınlarla yirmi yıllık zaman diliminde yapılan görüşmelerde ayıp⁴ ile bağlantılı olan eski ve yeni anlatıların ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bulgular katılımcıların ayıbı özellikle cinsellik ve beden ile küstahlık, gösteriş ve övünme olmak üzere iki ayrı bağlamda ele aldıklarını göstermektedir. İki ayrı zaman diliminde yapılan görüşmelerin sonucunda görülen o ki Türkiyeli kadınların ayıpla ilişkilendirdikleri konular cinsellikten uzaklaşıp sosyal konumla ilgili meselelere doğru kaymaktadır. Örneğin ilk çalışmada cinsiyet normlarını ihlal eden kadınlar üzerinden sıkça yapılan ayıp değerlendirmeleri, yirmi yıl sonrasında yerini düşük sosyal statüye işaret eden meselelere bırakmıştır (Mirdal, 2006). Öte yandan öncelikle ayıpla eş anlamlı olarak kullanılan “shame” kelimesinin farklı dillerdeki çevirisiyle ilgili problemlere değinen Rasmussen (2007), aslında çok farklı anlamlar taşıyabilecek bu ifadenin Mirdal’ın (2006) çalışmasında oldukça geniş bir yelpazede ele alındığını belirtmiştir. Bununla bağlantılı olarak yazara göre, ayıp ve utancın birbirine eş olarak kullanımı, ayıp kavramıyla ilgili bazı anlam kayıplarına yol açmış olabilir (Rasmussen, 2007). Rasmussen’in bu yerinde eleştirisini dikkate almakla birlikte çocukların sosyalleşme süreçlerinde toplumsal kurallar ve ahlaka ilişkin normları edindikleri birincil figürler yetişkinler olduğundan (Maccoby, 1994; Vygotsky, 1933;1978), çocukların da Mirdal’ın (2006) çalışmasında görülene benzer bir ayıp kavramsallaştırmasında bulunmasını beklemek akla yatkın olacaktır.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda bilindiği kadarıyla ayıba ilişkin anlamlandırmaları doğrudan katılımcılara sorarak ele alan çalışmalar olmasa da bazı çalışmalarda toplumdaki ayıp varsayımlarına dair birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Onur’un (2012) belirttiği hiyerarşik ilişkileri düzenleme işlevinin yanında, ayıbın ele alınışı ağırlıklı olarak cinsellikle bağlantılı konulardadır. Okul öncesi ve okul çağındaki çocukların cinsel gelişimi ve eğitime eğilen bazı çalışmalar, cinselliğin ayıpla eşleştirildiğini vurgulamıştır (Alptekin ve Tepeli, 2019; Aydoğdu, 2017; Öngider, 2013; Tuğrul ve Artan, 2001; Tuzcuoğlu ve Tuzcuoğlu, 1996). Okul öncesi dönemdeki çocuk kitaplarını cinsel gelişim açısından ele alan Deniz ve Gözütok (2017), bedendeki diğer organların farklı şekilde isimlendirilmemesine rağmen cinsel organlara farklı isimlerin verildiğini ve dolayısıyla cinsel organlardan olduğu gibi bahsetmenin ayıp olarak görüldüğünü belirtmişlerdir. Okul öncesi öğretmenlere göre aileler, ayıp gördüklerinden ötürü cinsel eğitime yönelik olumsuz tutuma sahip olabilmektedirler (Güzelyurt ve ark., 2019). Dolayısıyla ayıp, cinsellikle ilgili konuları gizleme işlevine de sahip gibi gözükmektedir. Ayıp konusuna ilişkin öğrencilerin bakış açısına dair bilgi sağlayabilecek bir çalışma, Özönder ve arkadaşları (2005) tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmada yedinci ve sekizinci sınıfta okuyan çocuklar, sözlü taciz, fiziksel taciz ve cinsel tacizi okulda ayıp olduğunu düşündükleri davranış kategorisinde değerlendirmişlerdir. Tüm bu çalışmalar birlikte ele alındığında, Mirdal’ın (2006) Türkiyeli göçmen kadınlarla yaptığı incelemedeki bulgularına paralel şekilde cinsellikle ilgili konuların ayıp çerçevesinde değerlendirildiği ve bundan farklı olarak bir çalışmada (Onur, 2012) hümete ilişkin ihlallerde de ayıp kavramına yer verildiği görülmektedir. Yine başka bir çalışmada ise korku, öfke, kaygı gibi olumsuz duyguları açığa çıkarmanın da ayıp olarak görülebildiği ve bu nedenle çocuk yetiştirme sürecinde ebeveynlerin bu tür duyguları yansıtmama şeklinde bir eğilimi olabileceği belirtilmiştir (Çağdaş, 2008). Ebeveynlik ile ayıp kavramını farklı açıdan bir arada ele alan Türe’nin (2021) doktora tez çalışmasında ise anneliğin ayıplandığı durumlar ve bu durumların ortaya çıkardığı olumsuz duygulanımlar incelenmiştir. Bu çalışmada ayıplamakla ilgili tanımları kapsayan durumlar eleştirilere hedef olan annelerin yaşadıkları durumlar olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre dikkatsizlik, aşırı kaygılı bir ebeveyn olmak, çocuğu yetersiz beslemek temaları ayıplanan anne davranışları arasında en sık ortaya çıkanlar olmuştur. Ayrıca çalışmada

⁴ Bu çalışmada ayıp kavramı “shame” olarak çevrilmiştir.

ayıplanan davranışların ortaya çıkardığı duygularla ilgili analiz sonuçları, anne olmakla ilgili çelişkili ve suçlulukla ilgili ifadeleri daha sık beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın sonuçları doğrudan çocukların ayıp kavramsallaştırmasına yönelik olmasa da toplumda ayıp olarak kabul edilen durumları örneklemesi açısından ayıp kavramının kendisine yönelik bir anlayışa katkı sunmaktadır.

Ayıp kavramını psikolojik açıdan ele alan ve çocukların bunu nasıl kavramsallaştırdığını inceleyen doğrudan bir çalışma olmaması bu konuda daha fazla inceleme yapma ihtiyacı olduğuna işaret etmektedir. Hatırlanacağı üzere ayıba ilişkin tanım oldukça geniştir ve hem sıradan bir meseleye hem de ciddi bir ahlaki ihlale “ayıp” atfı yapılabileceğine gönderme yapmaktadır. Örneğin bir büyüğün yanında sigara içmek ya da bir başkasının malına göz dikmek, ayıp çatısı altında ele alınabilir. Bu iki örnek ve akla gelebilecek çeşitleri üzerinden düşünülecek olursa ayıp, Turiel’in (1983) Sosyal Alan Kuramında ifade ettiği şekliyle ahlaki ve uzlaşım alanlarının her ikisinde de yer bulabilmektedir. Peki sıradan insanın ayıbı kavramsallaştırmasında da ahlaki ve geleneksel ihlallere ne derece atıfta bulunduğunu gözlemlemek mümkün olabilir mi?

Sosyal Alan Kuramı ve Ayıp

Sosyal Alan Kuramına göre sosyal dünya birbirinden farklı sosyal amaç ve motivasyonları bir arada bulundurmaktadır (Turiel, 1983). Haklar, zarardan kaçınma ve başkasının iyiliğini koruma gibi meseleler ahlaki alanı; sosyal normlar, gelenek, otorite gibi meseleler uzlaşım alanı; mahremiyet, beden kontrolü, tercih ve seçimler gibi meseleler ise kişisel alanı oluşturmaktadır. Buna göre ahlaki alan evrensellik taşıyan, kişiden ve bağlamdan bağımsız bir yöne sahipken; uzlaşım alan bağlama göre değişen, sosyal norm, düzenlemeler ve otoriteye bağlı özellikler taşımaktadır (Turiel, 1983; 1998).

Sosyal Alan Kuramının bakış açısına göre kültürden kültüre değişen sosyal kurallar, adetler ve gelenekler ahlaki bağlamın dışında değerlendirilmelidir (Turiel, 1983). Ahlaki ihlaller ve uzlaşım alan ihlallerin birbirinden ayrı alanlar olarak algılandığı, gelişimsel çalışmalarla da desteklenmiştir (Smetana, 2006; Turiel, 1983). Ancak ayıp kavramı, yukarıda da bahsedildiği üzere tanımı gereği her iki alana birden hitap edebilmektedir. Elbette bu argüman, alan yazında çok az sayıda incelemenin bulunması nedeniyle araştırılmaya muhtaçtır. Buradan hareketle bu çalışmanın amaçlarından biri, ayıp kavramının keşifsel olarak çocukluk döneminde nasıl kavramsallaştırıldığını incelemektir. Bu soruyu cevaplarken Sosyal Alan Kuramının (Turiel, 1983) sunduğu çerçeve, çocukluk döneminde ahlaki ve uzlaşım alan ayrımlarının uygun şekilde yapılabildiğine ilişkin kanıtlara dayanarak (Killen ve Smetana, 2013), Türkçede farklı bağlamlarda sıkça kullanılan fakat psikoloji alan yazınında yeterince incelenmemiş ayıp kavramının sıradan insanın zihninde nasıl anlam bulduğunu açıklamaya katkı sunacaktır. Bu çalışmanın ilk amacı, çocukluk döneminde, ayıp kavramının Sosyal Alan Kuramı çerçevesinde hangi alan bağlamında daha fazla tanımlandığını keşfetmektir.

Postman’ın Çocukluğun Yok Oluşu çalışması Türkçeye çevrilirken, shame (utanç) duygusunun ayıp ile karşılandığı daha önce belirtilmişti. Öte yandan yukarıda değinilen çalışmaların da gösterdiği gibi ayıp sadece utanma duygusuna denk gelmemekte, bu duyguyu ortaya çıkarabilecek istenmeyen durumları da ima etmektedir. Kısacası, ayıbın duygularla beraber işleyen bir mekanizma olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle ayıp ve ahlaki duygular arasındaki ilişkinin anlaşılması, ayıpla ilişkilendirilen meselelerin ahlaki ve uzlaşım alanındaki görünümünün daha net anlaşılabilmesine katkı sunabilecektir. Buradan hareketle çocuklar tarafından dile getirilen ahlaki duygulara ilişkin anlatılar ve ayıpla ilişkilendirilen meselelerin ortaklaştığı konuların ele alınması bu çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Ayıp ve İlişkili Temel Ahlaki Duygular

Ayıp olarak görülen durum ve davranışlara eşlik eden duyguları inceleyen bir çalışmaya rastlanmamış oluşu alan yazındaki önemli eksikliklerden birisidir. Konuyla ilgili olarak Çağdaş'ın (2008) çalışmasında bazı duyguları sergilemenin (örn. öfke, korku, kaygı) toplumumuzda kimi durumlarda ayıp olarak nitelendiği belirtilmiş olsa bile doğrudan ayıp kavramının ortaya çıkardığı duyguların neler olabileceğine bu çalışmada yer verilmemiştir. Türe'nin (2021) çalışması ise, anneliğin ayıplandığı belirli durumlar sonrası suçluluk duygusunun ortaya çıkabileceğini göstermesiyle bu noktaya değinen çok az sayıdaki görgül çalışmalardan biri olabileceğini düşündürmektedir. Türe'nin (2021) çalışması ayıbı, annelik gibi belirli bir alanda ve suçluluk gibi belirli bir duyguyla ele almıştır. Dolayısıyla ayıp ve duygular arasındaki ilişkinin daha geniş bir çerçeveden ele alınarak keşfedilmesi ahlak psikolojisi alan yazına katkı sunacaktır. Sosyal Alan Kuramı alan yazınında ahlaki alanda görülen bir ihlalin, uzlaşım alandakine göre duyguları daha sıklıkla tetiklediği iddia edilmektedir (Nucci ve Turiel, 1978; Turiel, 2006). Bu bilgiden yola çıkarak, ayıp kavramıyla bir arada değinilen duyguların, ayıp kavramının ahlaki ya da uzlaşım alanda ortaya çıkan farklarını gözlemlemeyi kolaylaştırması beklenmektedir. Aynı zamanda hangi temel ahlaki duyguların, ayıpla diğerlerine göre daha fazla ilişkilendirildiğini görmek, ayıba ilişkin kavramsallaştırmaların netleşmesine de katkı sunacaktır. Bu nedenle bu çalışmada, temel ahlaki duygular arasında sayılan öfke, tikslenme, suçluluk ve utanç duygularının ortaya çıktığı durumların, çocukluk döneminde ayıp kavramsallaştırmalarıyla nitelenen durum, olay ve davranışlarla bir arada görülme düzeyine ilişkin bilgi edinmek hedeflenmiştir. Buradan hareketle, bilindiği kadarıyla hem doğrudan çocuklardan bilgi alıp veri temelli bir şekilde ayıp kavramını irdeleyen Türkiye'deki ilk psikolojik çalışma olmasının yanı sıra, bu çalışma ayıp kavramının ahlaki duygularla olan bağlantısını incelemesi açısından da ilgili alan yazına yeni bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir.

Ayıpla ilgili elimizde çocuklara dair neredeyse hiç görgül veri olmasa bile, önceki çalışmalar ayıp kavramının içeriğine ilişkin çeşitli ipuçları sunmaktadır (Alptekin ve Tepeli, 2019; Aydoğdu, 2017; Çağdaş, 2008; Deniz ve Gözütok, 2017; Güzeyurt ve ark., 2019; Mirdal, 2006; Onur, 2012; Öngider, 2013; Rasmussen, 2007; Tuğrul ve Artan, 2001; Tuzcuoğlu ve Tuzcuoğlu, 1996). Bu çalışmaların sonuçlarına göre cinselliği çağrıştıran eylemlerden söz etmenin, kadın bedeninin toplumsal alanda gözükmesinin, gösteriş yapmanın, büyüklere saygı duymamanın, bazı olumsuz duyguları açığa çıkarma ya da sosyal ve ekonomik açıdan yetersizlik gibi eylem ve durumların ayıp olarak görüldüğü göze çarpmaktadır. Dolayısıyla ayıp, kişinin sosyal bağlama uygun şekilde kendini düzenlemesi gerektiği bilgisini de beraberinde getirmektedir. Benzer şekilde, bu çalışmada ayıpla ilişkisi ele alınacak olan temel ahlaki duygular da sosyal düzenin ihlal edildiği düşünülen durumlarda karşımıza çıkmaktadır (Haidt, 2003; Tangney ve ark., 2007). Bu duygulardan utanç ve suçluluk, kişiyi toplumsal kurallara uymaya ve sosyal olarak kabul edilebilir davranmaya yönlendirmektedir. Bahsedilen iki duygu, kişinin kendisine yönelik değerlendirmeleri sonucu karşımıza çıktığından öz bilinç duyguları (self-consciousness emotions) olarak da adlandırılmaktadır (Tangney ve Dearing, 2003). Bunun ötesinde diğer insanların davranışlarına odaklanan ve ötekini suçlayıcı duygular (other-critical emotions) şeklinde de adlandırılan öfke ve tikslenme, sosyal yaşamda diğerlerinin yapmış oldukları ihlallerin sonucu olarak görülmektedir (Rozin ve ark., 1999).

Öz bilinç duygularından utanç ve suçluluk, insanların beraberce yaşamalarına ve toplum içinde kabul edilmelerine hizmet etmesi yönüyle biyolojik bir temele sahiptir. Buna göre suçluluk duygusu gruba ihanet eden davranışlara karşı ortaya çıkarak insanları iş birliğine teşvik ederken, utanç duygusu ise grup içinden gelebilecek hoş olmayan tepkiler durumunda kendini göstererek kişinin grup içi konumunu korumaktadır (Gilbert, 2004). Buna göre kişi, yapmış olduğu ihlali utanç duygusunda benliğine, suçluluk duygusunda ise

ihlal davranışına veya geçici duruma atfetmektedir (Tracy ve Robins, 2004). Bu ayrımlarda utanç, kendini dışa bağımlı olarak değerlendirme ve benliğin geneline yönelik olumsuz atıf özellikleriyle suçluluğa nazaran daha olumsuz bir duygu olarak ortaya çıksa da söz edilen kriterlerin, bu duyguların farklı kültürlerdeki yerini yansıtmadığına dair görüşler de mevcuttur (Wong ve Tsai, 2007). Oysaki utanç, daha toplulukçu özellikler gösterebilen bazı toplumlarda (Kağıtçıbaşı, 1996), aşılması gereken bir duygudan ziyade sosyal düzen ve ilişkilerin devamlılığını sağlama gibi işlevleriyle olumlu bir anlama sahip gözükmektedir (Fischer ve ark., 1999; Menon ve Shweder, 1994). Ötekini suçlayıcı duygular içinde sınıflandırılan öfkenin de topluluk içindeki beleşçileri (free-riders) cezalandırarak insanları birlikte yaşamaya teşvik etme işlevi gören biyolojik bir temeli olduğu düşünülmektedir (Prinz ve Nichols, 2010). Özellikle kişisel hak ve özgürlüklerin ihlali ve birine zarar verme gibi özerkliği tehdit eden durumlarda öfke duygusu daha fazla tetiklenmektedir (Rozin ve ark., 1999). Tiksinme ise kişinin hastalık yapıcı mikroplardan, patojenlerden veya bozuk yiyeceklerden kaçınarak hayatta kalma ihtimalini artırmasını sağlayan biyolojik bir adaptasyon olarak değerlendirilmektedir (Graham ve ark., 2013). Dünyanın ve insan ruhunun kutsallığını ihlal eden, doğal düzene aykırı olduğu düşünülen durum ve eylemlerde tiksinme duygusunun daha fazla açığa çıktığı görülmektedir (Rozin ve ark., 1999; van Leeuwen ve ark., 2017; Wang ve ark., 2019). Tiksinme, ahlaki ihlalleri gerçekleştiren öznelere uzak durmaya ilişkin bir motivasyon işlevi de görmektedir (Prinz ve Nichols, 2010).

Her ne kadar özel olarak ayıp kavramının çocukluk döneminde ahlaki duygularla bir arada ele alındığı bir inceleme bulunmasa da ilgili alan yazında ahlaki kimlik ve ahlaki duygularla ilgili yapılmış gelişimsel bazı çalışmalar bulunmaktadır (Emde ve ark., 1991; Kochanska, 2002; Krettenauer ve ark., 2013). Ayrıca Eisenberg (2000) çocukların suçluluk ve utanç duygularını 4-5 yaş civarında deneyimlediklerine değinmektedir.

Özetle alan yazındaki çalışmalarda da görüldüğü üzere ayıp, kişinin kendisinin (örn. övünmek) ve diğerlerinin (örn. öğretmenin cinsel eğitim vermesinin ebeveynlerce kabul edilmemesi) kişiler arası ilişkilerdeki toplumsal normlar açısından beklenmedik davranışlarına ilişkin değerlendirmeleriyle bağlantılı durumlar kapsamında ele alınmaktadır. Bir diğer deyişle ayıp, farklı toplumsal durumlarda ihlal olarak nitelendirilebilecek davranışları gösterme ya da bunlarla karşılaşma durumunda etkileşimdekiler için ortak anlam taşıyabilen bir uyarı işareti gibi kullanılmakta ve bu şekilde tanımlanmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere ahlaki duyguların da çeşitli sosyal ortamlardaki ihlallere bir yanıt olarak ortaya çıktığı düşünüldüğünde, ayıp olarak nitelendirilen davranışlar çeşitli ahlaki duygularla birlikte ortaya çıkma potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla ayıp kavramı, kişinin kendi davranışlarına yönelttiği utanç ve suçluluk duyguları ile ilgili olarak ortaya çıkabileceği gibi kişinin diğerlerinin davranışlarına yönelttiği başkaları odaklı öfke ve tiksinme duygularıyla da ilişkili olabilir. Bu ihtimal göz önünde bulundurularak, ahlaki duyguları ayıp kavramsallaştırmalarıyla birlikte incelemenin bütüncül bir bakış ortaya koyacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle çalışmanın ikinci amacını, ayıp görülen durum ve davranışlarla bir arada kendini gösteren temel ahlaki duyguları ele almak oluşturmaktadır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında bu araştırmanın amaçları aşağıda sıralanmıştır:

1. Ayıp kavramının, Sosyal Alan Kuramı bağlamında ahlaki alan ve uzlaşım alanda ne şekilde kendini gösterdiğini ele almak,
2. Ayıp olarak nitelendirilen durum ve davranışların hangi temel ahlaki duygularla birlikte ortaya çıktığını incelemek.

Bu iki amaç ile çocukların ayıp kavramını anlamlandırma biçimlerinin genel bir çerçevesi elde edilmiş olacaktır.

Yöntem

Katılımcılar

Araştırmanın katılımcıları Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaşayan 7 ile 15 yaş aralığındaki ($Ort=10.12$, $SS=1.55$) 63 kız ve 62 erkek olmak üzere 125 çocuktan oluşmaktadır. Katılımcılar kolay örnekleme yoluyla seçilmiştir. Sonuçların genellenebilirliğine ilişkin kısıtlılıkların en aza indirgenmesi için her coğrafi bölgeden benzer sayıda katılımcıya ulaşabilmek hedeflenmiştir ancak pratik nedenlerden dolayı bu hedefe ulaşılamamıştır. Bunun yerine, diğer illere kıyasla, Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerinden daha yoğun göç alan, en kalabalık nüfusuna sahip ve en heterojen ili olduğundan, katılımcı grubunun çeşitliliğini korumak için İstanbul'da ikamet eden katılımcılardan daha fazla veri alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Demografik Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından hazırlanan form katılımcıların cinsiyet, yaş ve okul ve sınıf bilgilerini içermektedir.

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu: Bu formda çocukların ahlakı nasıl kavramsallaştırdıklarını anlamaya yönelik açık uçlu sorular yer almaktadır. Bu açık uçlu sorular araştırmacılar tarafından daha önce yapılan ön çalışmalardan ve konuyla ilişkili alan yazından yararlanılarak oluşturulmuştur. Sorular katılımcıların iyi çocuk, kötü çocuk, ayıp, gurur, suçluluk, utanç gibi temalardaki kavramsallaştırmalarını ve deneyimlerini içermektedir. Ancak bu çalışmada sadece çocukların ayıpla ilgili kavramsallaştırmalarına ve ayıpla ilişkili duygulara odaklanıldığı için ayıp sorusu ile utanç, tiksime, suçluluk ve öfke sorularına dair cevaplar kapalı kodlama yöntemiyle analiz edilmiştir (Joffe ve Yardley, 2004). Diğer sorular ise bu araştırma konusunun dışında olduğu için burada rapor edilmemiştir (Bkz. Ek 1).

İşlem

Araştırmaya, yazarların bağlı olduğu üniversiteden 107859 sayılı ile 03/12/2018 tarihinde etik kurul izni alınarak başlanmıştır. Katılımcılar, ilkökul ve ortaokullara ulaşarak çalışmaya davet edilmiştir. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yüz yüze okul ortamında veya bilgisayar aracılığıyla çevrim içi olarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden önce çocuklara, onların ebeveynlerine ve öğretmenlerine çalışmayla ilgili tanıtıcı bilgiler verilmiş, sonrasında çocukların ve ebeveynlerin onamları alınmıştır. Görüşmelerin ses kayıtları katılımcıların ve ebeveynlerinin izniyle gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler katılımcıların kendilerini güvende ve rahat hissedebilecekleri sessiz ortamlarda gerçekleştirilmiş ve ortalama olarak 10 ile 25 dakika arasında sürmüştür. Araştırmacılar tarafından oluşturulan açık uçlu soruların yanında görüşme akışına göre ele alınan konuyu derinleştirmeye yarayan sondaj sorular da sorulmuştur. Tüm araştırmacılar görüşmeler yapmış ve araştırmacılar arasında tutarlılık olması adına görüşmenin akışı ile ilgili standart bir yönerge izlenmiştir. Standart yönergenin uygulanmasına dair öncesinde toplantılar düzenlenmiş, araştırmacılar arasında örnek uygulamalar yapılmış ve uygulamaya dair farklılıklar giderilmeye çalışılmıştır.

Veri Analizi

Görüşmelerin ses kayıtları alınmış ve bu kayıtlar araştırmacılar tarafından birebir olarak metinlere dönüştürülmüştür. Çocukların verdikleri yanıtlar MAXQDA 22 aracılığıyla kapalı kodlu içerik analizi yöntemi ile bağımsız iki araştırmacı tarafından kodlanmıştır. Kodlayıcılar arası güvenilirlik katsayısı (kappa değeri) .90 olarak bulunmuştur. Daha sonra üzerinde uzlaşılmış bu kodlar Sosyal Alan Kuramındaki (1) ahlaki alan, (2) uzlaşımsal alan ve (3) bu ikisine girmeyen diğer şeklinde üç kategoriye ayrılmıştır. Ahlaki alan ve uzlaşımsal

alan ayırımında; davranışın kendisi, fail ve davranışın muhatabı ve ayrıca bağlama yönelik bilgiler esas alınarak gruplandırma yapılmıştır. Bir davranış, genel olarak zarar ve hak çerçevesinde yanlış olarak görülüyorsa ahlaki alana; toplumsal düzene, normlara, kurallara vurgu yapılmışsa uzlaşımsal alana dâhil edilmiştir. Ahlaki alanda genel geçer doğruluk/yanlışlık ilkelerinden bahsedilirken, uzlaşımsal alanda başkalarının önünde yapıldığında yanlış olan veya belirli bir kişiye yönelik olarak yapıldığı için yanlış sayılan davranışlar bulunmaktadır.

Kategoriler (ahlaki alan, uzlaşımsal alan ve diğer kategorisi) altında toplanan kodlar, kodlama aşamasında yer almamış üç araştırmacı tarafından bağımsız olarak yeniden gözden geçirilmiştir. Bir sonraki aşamada, üzerinde uzlaşılan kategoriler kendi içinde tema ve alt temalarına ayrıştırılmış; üzerinde uzlaşılmayan kodlar araştırmacılar tarafından yeniden değerlendirilmiş ve kategoriler son hâline getirilmiştir. Buna göre örneğin “zarar vermek” ahlaki alan içerisinde yer alan genel bir tema iken, “fiziksel zarar” bu temanın kapsadığı bir alt tema olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra çocukların öfke, tikslenme, suçluluk ve utanç temelli duygularını anlamaya yönelik sorulara verdikleri cevaplar, ayıp ile ilgili soruya verdikleri yanıtlara verilen kodların içeriği ile karşılaştırılarak bu iki grubun benzerlikleri üzerinden yeniden kodlanmıştır. Bu benzerlikten kastedilen, duygu ve ayıp sorularına verilen cevapların kıyaslanması sonucu elde edilen benzerliktir. Örneğin ayıp sorusunda ortaya çıkan “birine kötü söz söylemek” ifadesi utanma sorusuna verilen cevapta da görüldüğünde, bu ifade ayıp sorusunun altındaki kötü söz söylemek alt temasına “utanma/kötü söz söylemek” şeklinde ilişkilendirilerek kodlanmıştır. Bu işlem dört duygu için de tekrarlanmıştır.

Bulgular

Bulgular üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda ahlaki alan ve uzlaşımsal alan kategorileri altında kodlanan ayıpla ilgili tanımlayıcı bulgular yer almaktadır. İkinci kısımda ayıp kodlarıyla ortaklıklarına göre tema ve alt temalar altına kodlanmış öfke, tikslenme, suçluluk ve utanç duygularının tanımlayıcı bulguları yer almaktadır. Son kısımda ise bu duygular ile ayıp temaları beraber ele alınarak yürütülen kümeleme analizi bulguları yer almaktadır.

Ayıpla İlgili Bulgular: Tema ve Alt Temalar

Yapılan görüşmelerde ayıp sorusuna verilen cevaplar kodlanmış ve kodlanan verilerin %43.16’sının ahlaki alan, %51.08’inin uzlaşımsal alan ve %5.75’inin de diğer kategorisi altında toplandığı görülmüştür. Diğer kategorisi, uzlaşımsal alan ve ahlaki alan kategorilerine dâhil edilemeyen kodların bir arada toplanması için oluşturulmuştur. Sonuçlar, 7 ile 11 yaş arasındaki Türkiyeli çocukların ayıpla ilişkili kavramsallaştırmalarını en sık uzlaşımsal alanın kapsamında değerlendirdiklerini göstermektedir. Ahlaki alanda yapılan ayıp kavramsallaştırmalarının sıklığı uzlaşımsal alana yakın ancak daha düşük bulunmuştur (Bkz. Tablo 1).

Uzlaşımsal Alan Kategorisi Altında Toplanan Temalar

Uzlaşımsal alanda en yüksek frekansa sahip tema “toplumsal kuralların ihlali” temasıdır. Bu temayı sırasıyla “cinsel ihlaller ve çıplaklık,” “başkalarının yanında yapılan davranışlar,” “saygısızlık,” “kusma/geğirme vb.” ve “erdemli olmayan davranışlar” takip etmektedir. Toplumsal kuralların ihlali teması “ağzında bir şey varken konuşmak,” “birisine dil çıkarmak,” “insan içine çıkarken düzgün giyinmemek” gibi toplumsal kuralları düzenleyen görgü kurallarını da içeren cevaplardır. Cinsel ihlaller ve çıplaklık teması özellikle başkalarının yanında vücudun belli bölgelerini açıkta bırakacak şekilde giyinmek ya da cinselliği çağrıştıracak davranışlarda bulunmak ile ilişkilendirilen cevapları içermektedir. Örneğin “parkta öpüşmek,” “herkesin önünde eteğini kaldırmak,” “sokakta çıplak gezmek” gibi ifadeler bu tema altında yer almaktadır.

Başkalarının yanında yapılan davranışlar teması, bir davranış veya durumun özellikle başkalarının yanında yapıldığında ayıp olarak görülmesini ifade etmektedir. Örneğin “*misafirlerin yanında anneye vurmak, bağırarak*,” “*komşunun yanında görgüsüz hareketler yapmak*,” “*sokak ortasında kavga etmek*” gibi ifadeler ayıp olarak değerlendirilmektedir.

Saygısızlık teması özellikle otorite olarak kabul edilen kişilere karşı gösterilen saygısız tutum ve davranışları içerir. Örneğin “*öğretmenin arkasından konuşmak*,” “*annenin anneler gününü kutlamamak*” gibi ifadeler saygısızlık olarak değerlendirilip ayıp kabul edilen davranışlardır. Diğer bir tema olan kusma/geğirme vb. teması, başkalarının yanında bedene dair nahoş kabul edilen durumların gerçekleşmesini ifade eder. Örneğin “*başkalarının yanında gaz çıkarmak*,” “*topluluk içerisinde geğirmek*,” “*toplum içinde kusmak*” gibi eylemler ayıp karşılanan durumlar olarak öne çıkmaktadır. Erdemli olmayan davranışlar ahlaki alan altında da ortaya çıkan fakat uzlaşım alan altında, davranışın daha çok otorite kabul edilen belirli kişilere yönelik yapılmasını ifade eden bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “*yalan söyleme*” davranışı erdemli olmayan bir davranış olarak değerlendirilip ahlaki alan içerisinde yer alırken “*anne babaya yalan söylemek*” ayıp bir durum olarak değerlendirilerek uzlaşım alan içerisine yerleşmektedir.

Ahlaki Alan Kategorisi Altında Toplanan Tema ve Alt Temalar

Ahlaki alanda en yüksek frekansa sahip tema “zarar” temasıdır. Sıklığı yüksek diğer bir tema “erdemli olmayan davranışlar” temasıdır. Bunu “*kişisel sınırları ihlal etmek*” teması takip etmektedir. En düşük frekansa sahip tema ise “*bedensel ihlal*” temasıdır (Bkz. Tablo 1).

Zarar teması ifade edilme sıklığına göre sırasıyla “fiziksel zarar,” “duygusal zarar,” “mülkiyete zarar” alt temalarını içermekte ve bu alt temalar “*birini küçük düşürmek*,” “*durup dururken birisine vurmak*,” “*izinsiz başkalarının eşyalarını kullanmak*” ve benzeri minvaldeki ifadelerden oluşmaktadır. İkinci büyük tema olan erdemli olmayan davranışlar teması, sırasıyla şu alt temaları içermektedir: “Erdemli olmayan diğer davranışlar,”⁵ “*kötü söz söylemek*,” “*dövüşmek/kavga etmek*” ve “*kötülük yapmak*.” Bu ayrımda zarar vurgusundan çok doğrudan erdemli kişiye yakışmaması, uymaması bağlamı esas alınmıştır. Bu alt temalara verilen tipik cevaplara “*arkadaşlarımız hakkında kötü konuşmak*,” “*kavgaya karışmak*,” “*arkadaşlarımıza kötü şeyler yapmak*” ifadeleri örnek gösterilebilir. Kişisel sınırları ihlal etmek teması “*özel alanı ihlal etmek*” ve “*birinin sırrını açıklamak*” alt temasını içermektedir. Bu alt temalar ise “*birinin olduğunu bilerek tuvaletin kapısını açmak*,” “*aile içi konuşmaları başkalarına söylemek*” gibi hem bedensel hem de sosyal ilişkilere dair meseleleri içeren cevaplardan oluşmaktadır. Diğer temalardan farklı olarak, bedensel ihlal temasının alt teması ortaya çıkmamıştır. Bedensel ihlal temasını içeren cevaplara “*başkalarının özel yerlerine bakmak*,” ve “*bir erkeğin bir kızın özel bölgelerine vurması*” örnek olarak gösterilebilir.

Tablo 1

Ahlaki Alan ve Uzlaşım Alan İçerisindeki Tema ve Alt Temaların Frekans ve Yüzde Değerleri

Ayıp	f	%	Ayıp	f	%
Ahlaki Alan	60	43,16	Uzlaşım Alan	71	51,08
Zarar	24	40	Toplumsal Kuralların İhlali	22	31
Fiziksel Zarar	8	13,3	Cinsel İhlaller ve Çıplaklık	16	22,5
Duygusal Zarar	7	11,7	Başkalarının Yanında Yapılan Davranışlar	12	16,9

⁵ Bu alt tema, kendi başına alt tema oluşturmaya yetmeyen çok az frekansa sahip birbirinden bağımsız davranışları içerdiğinden bu şekilde isimlendirilmiştir.

Tablo 1 (Devam)

Ahlaki Alan ve Uzlaşım Alan İçerisindeki Tema ve Alt Temaların Frekans ve Yüzde Değerleri

Ayıp	f	%	Ayıp	f	%
Ahlaki Alan	60	43,16	Uzlaşım Alan	71	51,08
Mülkiyete Zarar	4	6,7	Saygısızlık	7	9,8
Erdemli Olmayan Davranışlar	21	35	Kusma/geğirme vb.	5	7,04
Erdemli Olmayan Diğer Davranışlar	6	10	Erdemli Olmayan Davranışlar	4	5,6
Kötü söz söylemek	4	6,7			
Dövüşmek/Kavga Etmek	4	6,7			
Kötülük Yapmak	4	6,7			
Kişisel Sınırları İhlal Etmek	10	16,7			
Özel Alanı İhlal Etmek	6	10			
Birinin Sırrını Açıklamak	4	6,7			
Bedensel İhlal	5	8,3			

Not: Frekansı değeri 3 ve üzeri olan tema ve alt temalar dâhil edilmiştir.

Utanç, Suçluluk, Öfke ve Tiksiniye Duyguları İçerisinde Ayıp Durumlarına İlişkin Temalar

Katılımcıların kendini ve ötekini suçlayıcı ahlaki duygulara (utanç, suçluluk, öfke, tiksiniye) dair sorulara verdikleri cevaplar kodlanmıştır. Bu kodların içinden ayıp sorusuna verilen cevaplarla ortak olan durumlar, duygu sorularındaki ayıp temaları olarak ele alınmıştır. Ayıp durumlarıyla ortaklıklar gösteren duygu kodlarına genel olarak bakıldığında, ayıpla ilişkili en öne çıkan duygunun öfke olduğu görülmektedir. Özellikle fiziksel zarar, en çok öfke yaratan durumlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişisel alan ihlali ve erdemli olmayan davranışlar da öfke ile ilişkili diğer temalardır. Utanç duygusu, ayıpla ilişkilendirebileceğimiz bir diğer duygudur ve bu duygu fiziksel/duygusal zarar ve birinin sırrını açıklamak gibi bağlamlarda daha çok ortaya çıkmaktadır. Ahlaki alan içerisindeki erdemli olmayan davranışlar ve zarar, tüm duyguların eşlik ettiği en yüksek frekansa ve çeşitliliğe sahip temalar olmuştur (Bkz. Tablo 2).

Uzlaşım alan kategorisinde ortaya çıkan temalara duyguların eşlik edişi, ahlaki alandaki kadar çeşitli ve sayıca yüksek değildir. Ahlaki alanda öfke, tiksiniye, utanç ve suçluluk duyguları yer alırken, uzlaşım alanı sadece tiksiniye duygusu yer almıştır. Ayıp kavramsallaştırmasında ahlaki alanın, uzlaşım alanına göre duyguların daha fazla eşlik ettiği bir alan olduğu görülmektedir. Fakat tiksiniye duygusunun, ahlaki alana göre az bir farkla da olsa daha çok uzlaşım alanı ortaya çıkması diğer bir bulgudur. Ayıp olarak kabul edilen çeşitli toplumsal kuralların ihlali ve kusma/geğirme gibi durumların çocuklarda tiksiniye duygusu uyandırdığı görülmektedir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2

Utanç, Suçluluk, Öfke, Tiksiniye Cevaplarında Ayıpla İlişkili Kodların Frekans ve Yüzde Değerleri

Duygular	f	%	Duygular	f	%
Ahlaki Alan			Uzlaşım Alan		
Zarar	23	100	Toplumsal Kuralların İhlali	4	100
Utanç/Duygusal Zarar	3	13,04	Tiksiniye/Toplumsal Kuralların İhlali	4	100
Öfke/Fiziksel Zarar	9	39,13	Kusma/geğirme vb.	4	100

Tablo 2 (Devam)

Utanç, Suçluluk, Öfke, Tiksini Cevaplarında Ayıpla İlişkili Kodların Frekans ve Yüzde Değerleri

Duygular	f	%	Duygular	f	%
Ahlaki Alan			Uzlaşımsal Alan		
Utanç/Fiziksel Zarar	6	26,09	Tiksini/Kusma/geğirme vb.	4	100
Suçluluk/Fiziksel Zarar	5	21,74			
Erdemli Olmayan Davranışlar	6	100			
Öfke/Erdemli Olmayan Diğer Davranışlar	3	50			
Öfke/Kötü Söz Söylemek	3	50			
Kişisel Alanı İhlal Etmek	11	100			
Utanç/Birinin Sırrını Açıklamak	4	36,4			
Öfke/Birinin Sırrını Açıklamak	7	63,6			

Not: Frekans değeri 3 ve üzeri olan tema ve alt temalar dâhil edilmiştir.

Duygularla ilişkili diğer bir bulgu ise ahlaki alan altında yer alan zarar temasındaki mülkiyete zarar alt temasının, dört duyguyu da kapsamı olmuştur (Bkz. Tablo 3). Diğer bir anlatımla, bu alt tema altındaki ayıp kavramsallaştırmasına dört duygu da eşlik etmektedir.

Tablo 3

Dört Duygunun Ortak Olarak Ortaya Çıktığı Mülkiyet Teması

	Frekans	Yüzde
Utanç/mülkiyete zarar	2	33,3
Suçluluk-mülkiyete zarar	2	33,3
Tiksini/mülkiyete zarar	1	16,7
Öfke/mülkiyete zarar	1	16,7
<i>Toplam</i>	6	100,00

Kümeleme Analizine İlişkin Bulgular

Bu kısımda duyguların da dâhil olduğu ayıp temaları MAXQDA 22 programında kümeleme analizine tabi tutulmuştur. Kümeleme analizinde, verilen cevaplardaki ortaklıklar üzerinden hangi katılımcıların hangi gruplarda yer aldığını görmek mümkün olmaktadır. Üç ve üçün altında frekansı olan kodlar dâhil edildiğinde küme oluşturmak için yetersiz kaldığı için bu temalar analize dahil edilmemiştir.

Analiz sonuçlarına göre ahlaki alanda üç grup küme ortaya çıkmıştır: Birinci küme, “ayıp/zarar,” “öfke/zarar,” “ayıp/erdemli olmayan davranışlar,” “suçluluk/zarar,” “utanç/zarar” temalarından oluşmaktadır. İkinci küme, “ayıp/kişisel sınırları ihlal etmek,” “utanç/kişisel sınırları ihlal etmek” ve “öfke/kişisel sınırları ihlal etmek” temalarından; üçüncü küme ise “ayıp/bedensel ihlal” ve “öfke/erdemli olmayan davranışlar” temalarından oluşmaktadır (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Ahlakî Alana İlişkin Kümeleme Analizi

Not: Frekansı 4 ve üzeri olan temalar dâhil edilmiştir.

Uzlaşım sal alanın kümeleme analizi sonuçlarına göre ise dört grup küme ortaya çıkmıştır: Birinci kümeyi, “ayıp/başkalarının yanında yapılan davranışlar,” “tiksinme/toplumsal kuralların ihlali”; ikinci kümeyi tek başına “tiksinme/ kusma/geğirme vb.”; üçüncü kümeyi tek başına “ayıp/cinsel ihlaller ve çıplaklık”; dördüncü kümeyi ise “ayıp/kusma/geğirme vb.” “ayıp/erdemli olmayan davranışlar,” “öfke/uyumsuzluk” ve “ayıp/toplumsal kuralların ihlali” oluşturmaktadır (Bkz. Şekil 2).

Şekil 2. Uzlaşım sal Alana İlişkin Kümeleme Analizi

Not: Frekans değeri 4 ve üzeri olan temalar dâhil edilmiştir.

Tartışma

Bu çalışmada, (1) çocukların ayıpla ilişkili durumlara dair kavramsallaştırmalarını ahlaki ve uzlaşımsal alanlar çerçevesinde nasıl anlamlandırdıkları ve (2) ayıp olarak nitelendirilen durum ve davranışların hangi temel ahlaki duygularla birlikte ortaya çıktığı incelenmiştir. Sonuçlara göre çocukların ayıp kavramını hem ahlaki hem de uzlaşımsal bir zeminde değerlendirdikleri, bu değerlendirmeleri daha çok zarar verme/zarardan kaçınma ile toplumsal kuralların ihlal edilmesi temalarıyla ifade ettikleri görülmektedir. Bu sonuçlar, çocukların sosyal dünyalarının farklı sosyal motivasyonların birleşiminden oluştuğunu öne süren açıklamalara destek olacak niteliktedir (Turiel, 1983, 1998). Bu çalışmada ele alınan şekliyle değerlendirilecek olursa ayıpla ilgili motivasyonlar ilişkide olunanlara yönelik fiziksel, duygusal ya da mülkiyete zarar vermeme amacı gibi temalarla ahlaki bir zeminde kurulabilirken; aynı zamanda toplumsal düzenin ve ilişkilerin devamlılığını amaçlayan uzlaşımsal bir zeminde neredeyse eşit oranlarda kurulabilmektedir. Bu yönüyle bulgular, çocuklar için ayıp kavramının, onların nasıl davranıp davranmamaları gerektiğini gösteren bir rehberlik işlevi taşıdığını düşündürmektedir. Bu işlev, ayıp kavramının ahlaki ve uzlaşımsal alanlardaki içerikleri incelendiğinde daha fazla netleşmektedir. Söz gelimi ahlaki alan içinde ayıp olarak ifade edilen “aile içi konuşmaları başkalarına söylemek” ya da “başkalarının özel yerlerine bakmak” gibi yanıtlar, çocukların ailenin ya da kişinin mahremiyet sınırlarına riayet etmeleri gerektiğini; diğer taraftan uzlaşımsal alan içinde ayıp olarak ifade edilen “öğretmenin arkasından konuşmak,” “annenin anneler gününü kutlamamak” gibi yanıtlar ise otorite figürleri ile ilişkilerinde nasıl davranmaları gerektiğini tarif etmektedir.

Ayıpla ilişkili kavramsallaştırmaların uzlaşımsal ve ahlaki boyuttaki yansımalarıyla ilgili sonuçlara bakıldığında ayıp kavramının ahlaki alanda daha çok zarar verme/ zarardan kaçınma temasıyla ifade edildiğini göstermektedir. Bu da “başkalarına zarar vermeyin” evrensel ilkesinin çocuklar açısından da geçerli olduğuna ilişkin önceki bulguları destekler niteliktedir. Geleneksel ahlak kuramlarının en fazla odaklandığı noktalardan birisi dünden bugüne zararlı ilişkili ahlaki ihlaller olmuştur (Curry ve ark., 2019; Gilligan, 1982; Graham ve ark., 2011; Gray ve Keeney, 2015, Kohlberg, 1984; Turiel, 2008). Sosyal Alan Kuramı çerçevesindeki bir çalışma da çok küçük yaştaki çocukların bile yargılarını bakım ve adalet ilkelerine dayandırdıklarını ve bu yüzden de başkalarına zarar vermenin veya onları üzmenin ahlaken yanlış olduğuna inandıklarını göstermiştir (Smetana ve ark., 2014). Bizim çalışmamızda çocukların tanımında en fazla yer tutan zararın içinde sırasıyla fiziksel, psikolojik ve mülkiyete zarar yer almaktadır. Nitekim Smetana (2006) da çocukların fiziksel zararı psikolojik zarardan çok daha önceleri dikkate almaya başladığını ifade etmektedir.

Sosyal Alan Kuramı, ahlaklı olanın her durum, zaman ve mekânda geçerli ve değişmez olduğunu iddia etmektedir (Turiel, 1983). Öte yandan tek başına iken yapılmasında bir mahsur görülmeyebilen, ancak başkaları varken yapıldığında hoş karşılanmayan birtakım davranışlar vardır. Bunlar ahlaki olmaktan ziyade kültürdeki ortak kanaatler, inançlara bağlı olarak uzlaşmış toplumsal kuralların ihlalleri kapsamında ele alınabilir. Hem bizim çalışmamızda hem de başka bazı çalışmalarda (Cesur ve ark., 2020; Fiske, 1992) kime yönelik olarak veya ne zaman yapıldığına göre davranışın doğruluk veya yanlışlık derecesinin değiştiği görülmektedir. Örneğin bu çalışmada diğerlerinin önünde yapılan ve hoş karşılanmayan davranışlar (kavga etmek, bağırarak gibi) ayıp kapsamında değerlendirilmiştir. Özellikle büyüklere saygısızlık, uzlaşımsal alan içine dâhil edebileceğimiz geleneksel kuralları ima etmektedir. Ahlaki alan içinde yer alan yalan söylemek teması, uzlaşımsal alan içinde anneye-babaya yalan söylemek olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzlaşımsal alanda davranışın bağlamdan bağımsız olarak doğruluğu / yanlışlığı yerine, hangi bağlamda, kime yönelik olarak yapıldığı daha fazla önemli olmaktadır. Dolayısıyla aynı temada değerlendirilebilecek bazı durumlar, nasıl çerçevelendiğine bağlı olarak geleneksel veya ahlaki boyutta ele alınmıştır. Başka bir açıdan bakılacak olursa, bu durum Sosyal Alan Kuramına getirilebilecek eleştirilerden birisine de işaret ediyor olabilir. Nitekim

Fiske'in İlişki Modelleri Kuramı (1992), aynı davranışın bir ilişki tipinde yanlış sayılmazken başka bir ilişki tipinde oldukça yanlış olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir. Örneğin arkadaşlar arasında birbirine vurmak çok önemli bir mesele olmayabilir ancak bir yetişkine vurmak ciddi bir ihlal sayılabilir. Scirocco (2014) da yaşlılar arasındaki etkileşimin karşılıklılığa daha fazla dayanıyor olmasından dolayı farklılıklar ortaya çıkardığını belirtmektedir. Örneğin hakların ihlali gibi ahlaki alanda değerlendirilen meselelerin kardeşler ve arkadaşlar arasında ortaya çıkma sıklığı ebeveyn ve çocuklar arasında olduğundan daha fazladır. Dolayısıyla anlaşmazlık konuları ilişkinin türüne göre de değişmektedir. İlişki Modelleri Kuramına göre davranışın ahlaki oluşu, Sosyal Alan Kuramının iddiasının aksine, davranışın evrensel ilkelere dayanmasından değil, ilişki motivasyonlarından kaynaklanmaktadır.

Uzlaşım alanda yer alan toplumsal kuralların ihlali temasının yanında bir diğer öne çıkan tema cinselliği çağrıştıran olaylar olmuştur. Bu durum konuyla ilgili alan yazın bilgileriyle tutarlı görünmektedir. Cinselliği ima eden konular genellikle ayıpla eşleştirilmektedir (Alptekin ve Tepeli, 2019; Aydoğdu, 2017; Mirdal, 2006; Öngider, 2013; Tuğrul ve Artan, 2001; Tuzcuoğlu ve Tuzcuoğlu, 1996). Bedensel ihlaller, ahlak alanında değerlendirilirken başkalarının yanında yapıldığında cinsel ihlaller ve çıplaklık, özellikle toplumsal düzene ilişkin kuralların ihlal edildiği yönünde yorumlanmaktadır. Ayıp kavramı ile cinsellik üzerinden mahremiyet alanının sınırları hatırlatılarak bu alan adeta düzenlenmektedir.

Uzlaşım alanda verilen yanıtlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çocukların başkalarının değerlendirmelerindeki kendi imajlarını öne çıkardıkları, böylece çocukların ayıbı tariflemelerinde örtük ya da açık olarak toplumsal düzeni ve başkalarıyla ilişkileri "olumlu" olarak sürdürmeyi önemli bir temel değer olarak gördükleri ileri sürülebilir (Karasu ve ark., 2021). Bu değer, toplulukçu özelliklerin yaygın olarak benimsendiği kültürlerin değerlendirme biçimlerinde, ilişkiselliğin etkin rolüne işaret eden yaklaşımlarla tutarlıdır (Rai ve Fiske, 2011; Shweder ve ark., 1997). Fung'un (1999) Tayvanlı anneler ve çocuklarıyla yaptığı bir çalışma, annelerin çocukları başkaları önünde doğru davrandığında gurur duyduklarını göstermiştir. Dolayısıyla gurur duyulan, sadece davranışın doğruluğu veya utarılan davranışın yanlışlığı değil, bu davranışın başkaları önünde yapılıyor olmasıdır.

Kültürel değerler birçok makro ve mikro meselede olduğu gibi başkalarının bizi nasıl değerlendirdiğine ilişkin yargılarımızda da anlamlı farklılıklar doğurmaktadır (Leung ve Cohen, 2011). Türkiye'nin de içinde yer aldığı toplulukçu değerlerin baskın olduğu toplumlar (Hofstede, 1985) ve namus kültürlerinde (Üskül ve ark., 2012), bireyselci kültürlere göre gruptaki diğer kişilerin değerlendirmeleri kişinin kendine ilişkin değerlendirmeleri için daha önemli bir referans noktası oluşturur. Türkiye sahip olduğu kültürel değerler açısından toplulukçu bir namus kültürüne uygun bir temsil oluşturmaktadır (Üskül ve ark., 2012). Toplulukçu namus kültürlerinde kişiler için namus, şeref veya haysiyet, başkalarının takdirine bağlıdır ve kazanması zor ancak kaybetmesi kolaydır. Ayrıca itibar kişilerin yalnızca kendi davranışlarından kaynaklanmamakta, bunun yerine yakın çevrelerindeki kişilerin davranışları da kişinin itibarının bir uzantısı olarak görülmektedir. Dolayısıyla itibarın merkezi rolü ve elde tutmanın zorluğu; namus kültürlerinde olası bir itibar saldırısına ilişkin tetikte olmayı gerektirmektedir (Ceylan-Batur ve Üskül, 2022). Bu noktada ayıpla ilgili elde ettiğimiz mevcut sonuçların içeriği ve ayıpla ilişkili meselelerin sıklıklarının hem ahlaki hem uzlaşım alanda neredeyse eşit şekilde ortaya çıkmış olması göz önünde bulundurulursa; ayıp kavramının Türkiyeli çocuklar için gündelik ilişkilerde itibarı zedeleyebilecek meselelere yönelik bir rehber işlevi görüyor olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca mevcut çalışmanın sonuçlarına göre, ayıpla ilgili normlar sadece kişinin kendi davranışını değerlendirmesine değil, üçüncü bir göz olarak diğerlerinin davranışlarının da değerlendirilmesinde kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, ayıpla ilişkili normların varlığı çocukluk döneminden itibaren gündelik ilişkilerde itibarı yönetme ve olası bir itibar tehdidiyle karşılaşma

ihtimalini azaltmasına katkı sağlıyor olabilir. Ancak bu çalışmada hem yalnızca ayıp kavramsallaştırmaları ele alındığından hem de yalnızca Türkiyeli çocuklarla çalıştığımızdan dolayı, bu ihtimalin ileride gerçekleştirilecek çalışmalarda test edilmesi gerekmektedir.

Ayıp olarak nitelendirilen durum ve davranışların hangi temel ahlaki duygularla birlikte ortaya çıktığı incelendiğinde, ahlaki alanda ayıp kavramına daha çok öfke ve utanç duygularının eşlik ettiği görülmektedir. Farklı bir anlatımla, çocuklar ayıp değerlendirmelerinde bir yandan ötekini suçlayıcı bir duygu olarak öfke duygusunu; diğer yandan kendini suçlayıcı bir duygu olarak utanç duygusunu sıklıkla ifade etmişlerdir. Öfke, özellikle fiziksel zararda en fazla rastlanan duygudur. Zarar en temel ahlaki boyutlardan biridir, keza öfke de ihlallerde karşımıza çıkan en başat duygudur. Nitekim kişisel alan ihlali ve erdemli olmayan davranışlarda da en fazla öfke duygusuna rastlamaktayız. Öfkenin kendini suçlayıcı duygu olarak karşılığı olan utanç, yine zararda ve diğer bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır. Öfke duygusu, sosyal düzeni sağlama ve insanları beraber yaşamaya teşvik etme konusunda diğerlerini hızlıca “toparlama” işlevi taşıırken; utanç duygusu Türkiye gibi ilişkiselliğin bir değer olarak görüldüğü toplulukçu yanları ağır basan ülkelerde ilişkilerin devamlılığına hizmet eden bir duygudur (Fischer ve ark., 1999; Kağıtçıbaşı, 1996; Menon ve Shweder, 1994; Prinz ve Nichols, 2010). Takada’nın (2019) da ifade ettiği üzere, duygular hem toplumların sosyalleşme süreçlerini organize eden bir güçtür hem de bu süreçlerin bir sonucudur ve utanç duygusu, Doğu Asya kültürlerinin ahlakıyla eşleştirilmiştir. Kültürleri gurur ve utanç kültürleri diye dikotomik olarak bölmek her ne kadar aşırı bir genelleştirme olsa da Doğu Asya kültürlerinde utanç ve tevazu ahlak alanında merkezi bir kavramdır. Bizim çalışmamızda da Doğulu kültürlerde sıklıkla rastlanan utanç duygusu, kendini suçlayıcı duygulardan en sık ortaya çıkanı olmuştur.

Ahlaki alanda mülkiyete zarar temasındaki yanıtlar; öfke, tikslenme, utanç ve suçluluk duygularını içermektedir. Mülkiyet hakkının ahlaki bir boyut olarak ele alındığı güncel bir yaklaşımda, özel mülkiyetin evrensel bir içerik olduğu, mülkiyetin korunması ya da mülkiyete saygı duyulmasının ahlaki bir erdem olduğu savunulmaktadır (Curry ve ark., 2019). Bu erdemin sosyalleşme süreçlerinde çocuklara yoğun bir şekilde aktarılması, sözü edilen dört temel duygunun bir arada görülmesini açıklayabilir.

Uzlaşım alanda ayıp kavramına eşlik eden duygular, ahlaki alandakine nazaran daha az sayıda ve daha az çeşitliliktedir. Sosyal Alan Kuramına göre, ahlaki alanın ihlalleri uzlaşım alandakilerden daha ciddi olarak değerlendirilmektedir (Nucci ve Turiel, 1978; Turiel, 2006). Dolayısıyla da ahlaki ihlallerde daha fazla duygu yaşanması ve uzlaşım alanda daha az sayıda ve çeşitlilikte duygu ifade edilmesi kuramsal açıdan beklenen bir sonuçtur.

Uzlaşım alanda ayıp kavramına sıklıkla eşlik eden tikslenme duygusu, bedeni ya da ruhu kirlettiği düşünülebilecek davranışlar olan saflık ihlalleriyle ilgili görünmektedir (Rozin ve ark., 1999). Özellikle toplumsal kuralların ihlal edildiğine dair tanıklıklar ve vücuttan çıkan geğirme, kusma ve gaz gibi şeyler, toplumsal ve kişisel saflık algısının bozulmasına işaret ettiği için tikslenme duygusunu tetikliyor olabilir. Nitekim Rottman ve Kelemen (2012) yedi yaşındaki çocuklarla yaptıkları ve çocukların aşına olmadıkları saflık temelli ahlaki bazı durumlarda nasıl karar verdiklerini inceledikleri çalışmada, çocukların saflık temelli ahlaki ilkeleri kazanmasındaki rehber mekanizmanın zarara yol açan veya adaletsiz sonuçlar hakkında muhakeme etmek olmadığını göstermişlerdir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre saflık temelli ahlakta normlar ve duygular bir arada etkili olmaktadır. Öte yandan tikslenme duygusu, sosyal tikslenme olarak da örneğin yabancılara veya grubun saflığını bozabilecek kişilere karşı hissedilebilmektedir (Rozin ve ark., 1999). Ancak çalışmamızda, sosyal tikslenmenin izlerine neredeyse hiç rastlanmamıştır. Sosyal tikslenme, sosyalleşme sürecinde ileriki yaşlarda daha fazla öne çıkabilecek bir duygu olabilir veya ergenlik öncesi dönemde ahlaki akıl yürütmeye ilişkin bilişsel süreçler henüz tikslenmenin sosyal boyutunu anlatılara dönüştürmek için yeterli

gelmiyor olabilir. İleride bu konuda farklı yaş gruplarıyla gerçekleştirilecek daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Ahlaki alanının kümeleme analizi sonuçlarına göre, üç küme ortaya çıkmıştır. İlk küme zarar temasını ve zarar ile ilişkili olarak öfke, utanç, suçluluk gibi duyguları içermektedir. Bu kümede aynı zamanda kötü söz, dövüşmek, kötülük gibi yine zararlar sonuçlanabilecek davranışları içeren erdemli olmayan davranışlar teması vardır. Dolayısıyla bu küme, zarar temasının öne çıktığı, ahlakın tanımlanmasında zarara odaklanan çocukların oluşturduğu bir kümedir. Ahlak alanındaki ikinci küme kişisel alanın ihlali ve ilişkili duygulardır. Bedensel ihlali önemseyenlerse bir üçüncü kümede erdemli olmayan davranışlara öfkelenenlerle beraber bulunmaktadır. Bu tür bir kümelemenin ortaya çıkmış olması, Sosyal Alan Kuramının ahlaki alanın içeriğı olarak vurguladığı zarar vermeme, kişisel haklar ve başkalarının iyiliğı konularıyla tutarlı bir seyir izlemiştir.

Uzlaşımsal alana dair kümeleme sonuçları kuma / geğıirme gibi davranışları ayıp görenlerin aynı zamanda bunlardan tiksindiğini de göstermektedir. Öte yandan tikslenme, başkalarının yanında yapılan örneğın misafirlerin yanında anneye bağırarak gibi olumsuz davranışlarla beraberdir ve bu ikinci kümede toplumsal kuralların ihlali de yer almaktadır. Bu ikinci kümeyle beraber bulunan benzer bir küme olan ve uyumsuzluk durumlarına öfke hisseden, erdemli olmayan davranışları ve toplumsal kuralların ihlal edildiğı durumları, kuma/geğıirme gibi davranışları ayıp gören çocukların oluşturduğu bir küme bulunmaktadır. Bu iki küme, toplumsal düzeni ve uyumu önemseyen çocukların oluşturdukları kümeler gibi görünmektedir. Kümeleme analizi sonuçlarında cinsel ihlaller ve çıplaklık ise ayrı bir küme oluşturmaktadır. Bu meseleler çocuklar için diğerkonularla benzer şekilde değerlendirilmemekte ve diğerkonularla ilgili durumları ile herhangi bir ilişkisi görünmemektedir. Bu durum, yukarıda işaret edildiğı gibi, bir mahremiyet alanı olarak cinselliğı çağrıştıran durumların çocukların algılarında ayrı ve farklı bir zeminde anlaşıldığını göstermektedir.

Bu çalışmada daha önce derinlemesine incelenmemiş olan ayıp kavramının çocukluk döneminde nasıl anlamlandırıldığı ele alınmıştır. Yapılan çalışmanın sonuçları ayıpla ilişkili durumların gündelik hayattan birçok farklı alana temas ederek değerlendirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışma ileride ayıbın ilişkilerin düzenlenmesindeki rolünü ahlaki ve toplumsal meselelerdeki davranışlarımızın üzerindeki olası aracı ve düzenleyici rolleri göz önünde bulundurarak araştırmaya kapı aralamaktadır. Bu çalışma ayıp ve duyguların birbiriyle eşlik ettiğini göstererek, ahlaki duyguların ayıpla birlikte gelecek çalışmalarda değerlendirilebilir olduğuna da işaret etmektedir.

Bu çalışmanın en büyük kısıtlılıklarından birisi araştırmacının yalnızca ilkokul çağındaki çocuklarla gerçekleştirilmiş olmasıdır. Kesitsel çalışmalar yerine ileride gerçekleştirilecek boylamsal desenli gelişimsel çalışmalar ayıpla ilişkili kavramsallaştırmaların bilişsel ve çevresel faktörlerle ilişkisini daha net ortaya koymaya yarayacaktır. Ayrıca çalışmada ele alınan örneklem 7-11 yaş arasını yani gelişimsel açıdan birçok bilişsel değıişimin gerçekleştiğı geniş bir yaş aralığını kapsamaktadır. İleride çalışmalar her bir yaş döneminden eşit sayıda katılımcıya ulaşarak gerçekleştirilebilir ve böylece yaşa dair farklılıkların anlamlılığı test edilebilir. Bir diğerkısıtlılık ise kullanılan analiz yöntemi ve veri toplama süreciyle ilişkilidir. Çalışmada derinlemesine görüşmeye dayalı bir yöntemle veri toplanmasına rağmen nicel bir analiz gerçekleştirilmiştir. Woods (2013) Sosyal Alan Kuramı kuramcılarının gözleme dayalı araştırmalar yürüttüklerini ve genel olarak elde edilen veriyi sayısallaştırma üzerinden bir yol takip ettiklerini ifade etmektedir. Çocukların ahlaki dünyalarının anlaşılabilmesi için yetişkinlerin onlarla, bir yetişkin veya bir araştırmacı gibi değıil, tıpkı akranları gibi çok uzun vakitler geçirmeleri ve onların güvenini kazanmaları gerektiğini, böylelikle de çocukların kendi ahlaki ikilemlerine ulaşılabilceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ayıp kavramını daha iyi anlayabilmenin bir yolu, gündelik söylem pratiklerini incelemek, ebeveyn ve çocuklarla derinlemesine görüşmeler yapmak, ocuk yetiştirme tutumlarına bakmak ve normların aktarımında ve sosyalleşme sürecinde dilin önemini incelemek,

dolayısıyla terbiye kavramını tüm detaylarıyla ve kültürel bağlamın içinde ele almak olacaktır. Bu inceleme, ayıpla ilişkili meselelerin çocukluk döneminde gündelik hayat meselelerine dair karar alırken önemli bir yer edindiğini göstermektedir ancak bağlama özgü farkları ve çevresel faktörlerin bu olası farklara katkılarını incelemek için yeterince kapsamlı değildir. İleriki incelemelerin bu çalışmanın işaret ettiği bulgulara dayanarak ayıp kavramının gündelik söylem pratikleri, aile içi etkileşimler ve norm aktarımındaki rolüne odaklanması aydınlatıcı olacaktır.

Sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çocuklar için ayıp kavramının yazılı olmayan hukuk kuralları gibi işleyen, kişilerarası ilişkileri ve sosyal düzeni sürdürmeye yönelik ilişkiselliği vurgulayan, başta öfke ve utanç duyguları olmak üzere diğer temel ahlaki duygular olan suçluluk ve tikslenme ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu kavramın Sosyal Alan Kuramının temel varsayımlarıyla tutarlı olarak hem ahlaki alandaki ihlallerle hem de uzlaşımsal alandaki ihlallerle ilişkide olduğu; bu ilişkide ise ayıp kavramının bağlamsal ipuçlarına (zarar verme temelli ya da toplumsal kuralları ihlal etme temelli ipuçlarına) göre ayrıştırılabileceği ileri sürülebilir. Alan yazında ayıp çalışmalarında ayıp davranışının sonucu olarak ortaya çıkan duygu olan durumu, yani utanç çalışılmaktadır. Ancak bu çalışmanın da gösterdiği üzere ayıbın sınırları vurgulayarak yanlış davranışları önleyici ve eğer sınır ihlali gerçekleştirilirse de utanma duygusuyla pişmanlık getirici bir mekanizma üzerinden kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçların genel-geçerliğini test etmek için ileriki çalışmalarda ayıpla ilgili kavramsallaştırmaları yeniden ele almak önemli gözükmektedir.

Araştırmamızın kuramsal çerçevesini Sosyal Alan Kuramı oluşturmaktadır. Sosyal Alan Kuramında ahlak tanımı gereği haklar veya zarar üzerinden ele alınmaktadır. Hak ve zarar temelli ahlak anlayışı Batılı kültürler için uygun bir ahlak temsili oluştursa da Batılı olmayan kültürler için yeterli bir temsil olmayabilir. Nitekim kültürel antropoloji çalışmaları Sosyal Alan Kuramında geleneksel bağlamda ele alınan birçok meselenin Batılı olmayan kültürlerde ahlaki bağlamlarda değerlendirildiğine işaret etmektedir. Buna paralel olarak, günümüzdeki ahlak yaklaşımları bu tekçi ahlak anlayışının yerine çoklu temelleri içeren ve kültürün dikkate alınması gerektiğini iddia eden yaklaşımlardır (Curry, ve ark., 2019; Graham ve ark., 2011; Haidt ve ark., 2003). Nitekim bu çalışmanın sonuçları da ayıbın ahlak, normlar ve duyguları içeren çok girift bir yapı olduğunu ve davranışın bağlamdan kopuk ele alınamayacağını göstermektedir. Ayrıca davranışın kime yönelik olarak yapıldığının (Cesur, ve ark., 2020; Fiske, 1992) ayıbın tanımını etkileyebileceğini de açığa çıkarmaktadır. Bu sonuçlar ayıpla ilişkilendirilen konuların doğası gereği bağlamsal değerlendirmelerle gerçekleştirilebileceğine işaret etmektedir. Bu çalışmada ahlak ve geleneksel kurallar Sosyal Alan Kuramı çerçevesinde ele alınmış olsa da, katılımcıların bu değerlendirmeleri kuramda öne sürülen alanlarda gerçekleştirilmiyor olabileceğini de göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Örneğin bu çalışmada uzlaşımsal alanda ele alınan anne-babaya saygısızlık ihlali, çocuklar için ahlaki bir mesele olarak değerlendirilmiş olabilir.

Özetle ayıp kavramının kapsamına ilişkin bağlamdan bağımsız bir yorum yapmak oldukça zordur. Ayrıca görülen o ki ayıp, Türkiyeli çocuklar için hem ahlaki hem toplumsal norm ihlallerinde sıkça başvuru bir kavramdır. Ayıpla ilgili edindiğimiz bulgular, onun bağlama özgü doğası, ahlaki duygularla ilişkisi ve hem ahlaki hem uzlaşımsal değerlendirmelere açık yapısı nedeniyle farklı gelişimsel süreçler ve farklı kültürlerde çeşitli sonuçlar gözlememize yol açabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle gelecek incelemelerde ayıpla ilişkilendirilen durumların kültür içi ve kültürlerarası desenlerle duyguları göz ardı etmeden değerlendirilmesi, ahlak psikolojisi alan yazınına yeni bir perspektif kazandıracaktır.

Kaynaklar

- Alptekin, A. ve Tepeli, K. (2019). Farklı yetersizliği olan 48-72 ay çocuklarda cinsel gelişimin incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 20(4), 737–762. <https://doi.org/10.21565/oelegitimdergisi.526557>
- Aydoğdu, F. (2017). Toplumsal cinsiyet rollerinin gelişimi ve cinsel eğitim. Ş. Ö. Aynal (Ed.), *Çocuk gelişimi I-II* içinde (ss. 71–89). Eğiten Kitap.
- Cesur, S., Tepe, B., Piyale, Z. E., Sunar, D. ve Biten, F. A. (2020). “Bana göre” ahlak: Sıradan insanın ahlaki kavramsallaştırması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 23(45), 115–138. <https://doi.org/10.31828/tpy1301996120200219m000021>
- Curry, O. S., Chesters, J. M. ve Van Lissa, C. J. (2019). Mapping morality with a compass: Testing the theory of ‘morality as cooperation’ with a new questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 78, 106–124. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2018.10.008>
- Çağdaş, A. (2008). *Anne-baba-çocuk iletişimi*. Kök Yayıncılık.
- Deniz, Ü. ve Gözütok, A. (2017). Okul öncesi dönem çocuk kitaplarının cinsel gelişim ve cinsel eğitim açısından incelenmesi. *Journal of International Social Research*, 10(49), 424–431.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665–697. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.51.1.665>
- Ellemers, N., Van Der Toorn, J., Paunov, Y. ve Van Leeuwen, T. (2019). The psychology of morality: A review and analysis of empirical studies published from 1940 through 2017. *Personality and Social Psychology Review*, 23(4), 332–366. <https://doi.org/10.1177/1088868318811759>
- Emde, R. N., Biringen, Z., Clyman, R. B. ve Oppenheim, D. (1991). The moral self of infancy: Affective core and procedural knowledge. *Developmental Review*, 11(3), 251–270.
- Fischer, A. H. (1999). The role of honour-related vs. individualistic values in conceptualising pride, shame, and anger: Spanish and Dutch cultural prototypes. *Cognition & Emotion*, 13(2), 149–179.
- Fiske, A. P. (1992). The four elementary forms of sociality: Frameworks for a unified theory of social relations. *Psychological Review*, 9(4), 689–723.
- Fung, H. (1999). Becoming a moral child: Socialization of shame among young Chinese children. *Ethos*, 27(2), 180–209.
- Gilbert, P. (2004). Evolution, attractiveness, and the emergence of shame and guilt in a self-aware mind: A reflection on Tracy and Robins. *Psychological Inquiry*, 15(2), 132–135.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Harvard University Press.
- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S. ve Ditto, P. H. (2013). Moral foundations theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55–130.
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S. ve Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366–385.
- Gray, K. ve Keeney, J. E. (2015). Disconfirming moral foundations theory on its own terms: Reply to Graham (2015). *Social Psychological and Personality Science*, 6, 874–877.
- Gürpınar, H. R. (1910/2019). *Kuyruklu yıldız altında bir izdivaç*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Orijinal Çalışma Basım Tarihi, 1910).
- Güzelyurt, T., Birge, F. ve Ökten, A. (2019). Okul öncesi öğretmenlerinin aile katılımına ilişkin görüşleri. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 2(1), 64–74.
- Haidt, J. (2003). The moral emotions. R. J. Davidson, K. R. Scherer ve H. H. Goldsmith (Ed.), *Handbook of affective sciences* içinde (ss. 852– 870). Oxford University Press.

- Hikmet, N. (2016). Tahir ile Zühre meselesi. *Yatar Bursa kalesinde içinde* (ss.189). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hofstede, G. (1985). The interaction between national and organizational value systems. *Journal of Management Studies*, 22(4), 347–57.
- Joffe, H. ve Yardley, L. (2004). Content and thematic analysis. D. F. Marks ve L. Yardley (Ed.), *Research methods for clinical and health psychology içinde* (ss. 56-68). Sage.
- Kağıtçıbaşı, C. (1996). The autonomous-relational self. *European Psychologist*, 1(3), 180–186.
- Karasu, M., Aykaç, B., Çelikadam, C., Balım, S., Aktaş, B. ve Cesur, S. (2021). Okul çağındaki çocukların ahlaka ilişkin gündelik kavramsallaştırmaları: Keşifsel bir inceleme. *Nesne*, 9(21), 535–554. <https://doi.org/10.7816/nesne-09-21-04>
- Killen, M. ve Smetana, J. G. (2013). *Handbook of moral development*. Psychology Press.
- Kochanska, G. (2002). Committed compliance, moral self, and internalization: A mediational model. *Developmental Psychology*, 38(3), 339-351.
- Kohlberg, L. (1984). Moral stages and moralization: The cognitive developmental approach. L. Kohlberg (Ed.) *The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages içinde* (ss.170–205). Harper and Row.
- Krettenauer, T., Campbell, S. ve Hertz, S. (2013). Moral emotions and the development of the moral self in childhood. *European Journal of Developmental Psychology*, 10(2), 159–173.
- Maccoby, E. E. (1994). The role of parents in the socialization of children: An historical overview. R. D. Parke, P. A. Ornstein, J. J. Rieser ve C. Zahn Waxler (Ed.), *A century of developmental psychology içinde* (ss. 589–615). American Psychological Association.
- Menon, U. ve Shweder, R. A. (1994). Kali's tongue: Cultural psychology and the power of shame in Orissa, India. S. Kitayama ve H.R.Markus (Ed.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence içinde* (ss. 241–282). American Psychological Association.
- Mirdal, G. M. (2006). Changing idioms of shame: Expressions of disgrace and dishonour in the narratives of Turkish women living in Denmark. *Culture & Psychology*, 12(4), 395–414.
- Nişanyan, S. (2022). *Nişanyan sözlük: Çağdaş Türkçenin epistomolojisi*. Liberus.
- Nucci, L. P. ve Turiel, E. (1978). Social interactions and the development of social concepts in preschool children. *Child Development*, 49, 400–407.
- Onur, B. (2012). *Türkiye’de çocukluğun tarihi*. İmge.
- Öngider, N. (2013). Anne-baba ile okul öncesi çocuk arasındaki ilişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(4), 420–440.
- Öztan, G. G. (2009). *Türkiye’de çocukluğun politik inşası* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun yok oluşu* (K. İnal, Çev.). İmge. (Orijinal çalışma basım tarihi 1982).
- Prinz, J. J. ve Nichols, S. (2010). Moral emotions. J. M. Doris and Moral Psychology Research Group (Ed.), *The moral psychology handbook içinde* (ss.111–146). Oxford University Press.
- Rasmussen, S. J. (2007). Revitalizing shame: Some reflections on changing idioms of shame: expressions of disgrace and dishonour in the narratives of Turkish women living in Denmark. *Culture and Psychology*, 13(2), 231–242.
- Rottman, J. ve Kelemen, D. (2012). Aliens behaving badly: Children’s acquisition of novel purity-based morals. *Cognition*, 124(3), 356-360.

- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S. ve Haidt, J. (1999). The CAD triad hypothesis: A mapping between three moral emotions (contempt, anger, disgust) and three moral codes (community, autonomy, divinity). *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(4), 574–586.
- Scirocco, A. (2014). *Moral socialization in mother-child conversations about hurting siblings and friends* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Concordia University, Montreal, Canada.
- Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M. ve Park, L. (2003). *The “big three” of (autonomy community, and divinity) morality and the “big three” explanations of suffering. Why do men barbeque?: Recipes for cultural psychology*. Harvard University Press.
- Smetana, J. G. (2006). Social-cognitive domain theory: Consistencies and variations in children’s moral and social judgments. M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.), *Handbook of moral development* içinde (ss. 119–154). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Smetana, J., Jambon, M. ve Ball, C. (2014). The social domain approach to children’s moral and social judgments. M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.), *Handbook of moral development* içinde (ss. 23–44). Psychology Press.
- Smith, R. H., Webster, J. M., Parrott, W. G. ve Eyre, H. L. (2002). The role of public exposure in moral and nonmoral shame and guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(1), 138-159.
- Takada, A. (2019). Socialization practices regarding shame in Japanese caregiver–child interactions. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01545>
- Tangney, J. P. ve Dearing, R. L. (2003). *Shame and guilt*. Guilford Press.
- Tangney, J. P., Stuewig, J. ve Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.
- Tracy, J. L. ve Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103–125.
- Tuğrul, B. ve Artan, İ. (2001). Çocukların cinsel eğitimi ile ilgili anne görüşlerinin incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(20), 141–149.
- Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge University Press.
- Turiel, E. (1998) Moral development. W. Damon ve N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* içinde (ss. 863–932). Wiley.
- Turiel, E. (2006). The development of morality. W. Damon ve N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* içinde (ss. 789–857). Wiley.
- Turiel, E. (2008). The development of children’s orientations toward moral, social, and personal orders: More than a sequence in development. *Human Development*, 51, 21–39.
- Tuzcuoğlu, N. ve Tuzcuoğlu, S. (1996). Çocuğun cinsel eğitiminde ailelerin karşılaştıkları güçlükler. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8(8), 251-262.
- Türe, D. (2021). *Mother-shaming memories: The role of maternal self-discrepancy on negative emotions and shaming experiences of mothers* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2021). *Genel açıklamalı sözlük*. TDK Yayınları.
- Özönder, C., Sağlam, S., Aksoy, E., Köktürk, G. V. ve Uluocak, Ş. (2005). *İlköğretim okullarında şiddet ve taciz. İlköğretim okullarının 7. ve 8. sınıflarında okuyan öğrencilerin “okullarda şiddet” ve “taciz” kavramlarına ilişkin kavramsallaştırmaları* (Araştırma raporu). <https://turkegitimsen.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/72-pdf.pdf>

- Üskül, A. K., Cross, S. E., Sunbay, Z., Gerçek Swing, B. ve Ataca, B. (2012). Honor bound: The cultural construction of honor in Turkey and the Northern US. *Journal of Cross- Cultural Psychology*, 43(7), 1131–1151.
- Van Leeuwen, F., Dukes, A., Tybur, J. M. ve Park, J. H. (2017). Disgust sensitivity relates to moral foundations independent of political ideology. *Evolutionary Behavioral Sciences*, 11(1), 92–98.
- Vygotsky, L. (1933). Play and its role in the mental development of the child. Bruner, J., Jolly, A. ve Sylva, K. (Ed.), *Play: It's role in development and evolution* içinde (ss. 461–463). Penguin Books.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
- Wang, R., Yang, Q., Huang, P., Sai, L. ve Gong, Y. (2019). The association between disgust sensitivity and negative attitudes toward homosexuality: The mediating role of moral foundations. *Frontiers in Psychology*, 10, 1–8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01229>
- Wong, Y. ve Tsai, J. (2007). Cultural models of shame and guilt. J. L. Tracy, R. W. Robins ve J. P. Tangney (Ed.), *The self-conscious emotions: Theory and research* içinde (ss. 209– 223). Guilford Press.
- Woods, R. (2013). *Children's moral lives: An ethnographic and psychological approach*. Wiley Blackwell.

EK 1

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

1. Ayıp deyince aklına neler geliyor?
2. En son kimin yaptığı bir şeye kızmıştın? Ne olmuştu, anlatır mısın?
Sondaj soru: Kızdığın zaman bir şey yaptın mı? Nasıl davrandın?
Sondaj soru: Sana ne yapılırsa kızarsın? Hangi davranışlar seni kızdırır?
3. Suçluluk hissettiğin bir olay hatırlıyor musun? Ne olmuştu, anlatır mısın?
4. Tiksinti hissettiğin bir olay hatırlıyor musun? Ne olmuştu, anlatır mısın?
5. Bir çocuk sence ne zaman utanmış hisseder?
Sondaj soru: Utanç duyduğun bir olay hatırlıyor musun?